

A GONDOLKODÁS TEKINTÉLYALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSE SZENT ÁGOSTON ISMERETELMÉLETÉBEN

1. Absztrakt

Vajon képes-e a gondolkodó elme az igazság teljes megismerésére? Le kell-e mondanunk arról, hogy a teljes valóságot megismerjük, és számolhatunk-e azzal, hogy ez a teljes valóság megegyezik a végső igazsággal, azaz a megismerés konklúzivitásra törekvése szükségszerűen ezen igazság irányába vezet-e? A megismerés, tudás, tudáselsajátítás az információs társadalmak központi kérdése és új kulturális tőkéje, amely felveti e kérdéseket, mely vizsgálat a gondoló képesség működését kívánja megérteni. Értekezésem témája az ágostoni ismeretelmélet tekintélyének szerepe a gondolkodásban, mely önmagában nem megragadható teleologikusan, annak tárgya felől. Ennél fogva kutatója sokkal inkább azt a történeti mozgást kívánja vizsgálni, melyben a tekintély értelmezése változik. A tekintélynek a tanulásban, és azon belül is az önmagáról tudó ember megismerési folyamataiban szerepet játszó, a személyes megismerés igazságát legitimáló aktorként működő szellemi természetű személyhez kapcsolódó, akcidentális természetét kívánom górcső alá venni Szent Ágoston artistikus és beavató írásainak, a belső (lelki fórumon történő) megértés mibenlétét vizsgáló ismeretelméleti tartalmainak elemzésével.

2. A személyfogalom kialakulásának hatása a megismerésre

A görög filozófiai gondolkodás sokat tett a megismerő tevékenységek tudatosításában, és érdeme a metafizika megalapozása, a dialogikus párbeszéd, mint bölcseleti műfaj, és tanítási módszer alkalmazása, mely a jó keresésének etikai problémájától jut el a bölcseleti problémáig, ami a végső igazságot, mint ennek a jónak változatlan, és tökéletes kútforrását keresi. Az ember igazságra való szomját egyedül az emberi értelem azonban nem tudja elvenni, ám a görög filozófia kétségtelenül nagyon közel vitte az embert az örök igazsághoz. Hiánya a filozófiai útkeresésnek mégis – meglátásom szerint – a személy alapjainak megragadása, mely a személyes tekintély akcidentális természete miatt elengedhetetlen. A görög filozófia, és a keresztény apologetika találkozása mégis hasznos eszköz volt a megismerést, és ezen belül is a transzcendentális megismerést ténylegesen az ókori keresztény krisztológiai zsinatok vitáinak „melléktermékeként” megszülető személy fogalmának megragadása lendítette előre. A görög filozófiát magába építő kereszténység világméretű elterjedése (4.-5.sz) a hanyatló római birodalom kulturális örökségét mentette át éppen azzal, hogy a véges embert kozmogóniai kapcsolatba hozta a megismerő folyamatban a végtelennel, és az a

priori tudás forrását a végtelen, teremtő Istenben találta meg. A krisztológiai viták idején még nem létezett a személy mai fogalma, amely – Perczel István szerint – a nyugati kultúránk egyik alapköve.¹ A latin *persona* szóval jelölhető személy énünk legmélyét alkotó, semmi mással nem azonosítható abszolút fogalma ezekben a zsinati diskurzusokban született meg. Olyan módon, hogy az addig használt filozófiai terminusokból alakult ki. A *szubsztancia*, *hypostatis*, a *prosópon* kifejezések ugyanis fokozatosan elváltak az eredeti, filozófiai jelentésüktől.

A keresztény dogmatikai hagyomány a személyt metafizikai esszenciaként határozta meg, mely magába foglalta a pszichológiai, a morális, és a vonatkozási szempontokat egyaránt. Eszerint a személy annak az alapja, mely a cselekvésben nyilvánul meg.² Azonban a görög filozófusok eredeti munkáinak tanulmányozása során is fellelhető az a tiszta tudás keresésére törekvő munka, amiben a gondolkodók felismerik azt, hogy nem lehet minden dolognak mértéke egyedül az ember.³ Ismeretelméleti objektivitás, azaz tárgyilagosság sem lehetséges egy a priori tudás nélkül. Mert minden tudásnak az egyetemessel van dolga, ennél fogva a létezők elveinek szintén egyetemesnek kell lennie, és nem elkülönült létezőségeknek. Mert a tudomány éppen úgy, mint a tudás is, kettős értelmű, amelyek közül az egyik lehetőség szerinti, a másik ténylegesség szerinti.⁴ Attól lehetőség szerinti, hogy csak akkor tudunk következtetni valamire, ha már van bármiről ténylegesség szerinti tudásunk. A gondolkodást nagyon meghatározzák azok a társadalmi, és személyközi struktúrák, amik adott történeti időben, és kultúrában hatnak az emberre. Már az ókori görög filozófusok is meg voltak győződve arról, hogy a valóság ténylegesen megismerhető, és a filozófusokat tudósoknak tartották, akik egyedül képesek erre.⁵ A tudás – mindezek értelmében – a tárgyaknak/dolgoknak az elménkben maradó létformájának az ismerete, mely a külvilágra irányul, azonban az öntudat is tudás, mert tudok magamról, fel tudom ismerni magamat, ezért el kell különítenem az öntudatot a személyemtől, aki az öntudat tudásával rendelkezik. Ez a tudás, az önmagát megismerni képes létmód (személy) pedig csak az emberre jellemző. Az állat is képes megismerésre – a dolgokat elhatárolni egymástól –, azonban önmaga létéről nem képes tudást szerezni. A személy mivolt tehát csak az emberi megismerés, és az emberi létmód sajátossága.

Honnan ered a személyességünk? Az ember keresi a saját létforrását, ami a személyességben rejtőzik. A megismerés életet adó bűvópatakja Ágoston számára is a személy mivoltunk, ettől a megismerés is transzcendentális, és feltételez egy ember fölötti tekintélyt, akiről nem mondhat le a végső igazságot kereső ember, akinek jeleket e tekintély az a priori tudáselemekkel ad. Emberi megismerésünk jellege interperszonális, mivel tapasztaljuk, hogy saját magunkról a másik emberen keresztül szerezhetünk csak tudomást, és a tudáselsajátítás viszonyban történik, azaz a személyközi interakció közösségi értelmezési formáját veszi fel úgy, hogy a közösségekben a gondolatok párbeszéddel kicserélődnek.

3. Az ágostoni gondolatközösségek mibenlétéről

A gondolatközösség, mint értékteremtő valóság, szintén lételméleti közösség, bölcsességre törekvése okán platonikus alapú közösségként értelmezem, melynek kommunikációs stílusa, és egyben közege a dialógus módszere. Az ókori filozófiai iskolák azon szókratikus tapasztalatából keletkezett, hogy a beszélgetők közös törekvése az őket személyesen érintő problémák tisztázása. Ez a benne erőként

1 Perczel: „Kora keresztény lélekelméletek az evangéliumoktól a bizánci misztika fénykoráig”, 54

2 Emery: *A Szentháromság, Teológiai bevezetés a katolikus szentháromságtanba*, 125–126

3 Platón: „Theaitétosz”, szak. VIII.151e-152a

4 Aristotelész: *Metaphysica*, köt. I, bek. 1087a.15

5 Platón: „Timaios”, szak. V.XXII.480a

munkáló dialógus szellemi tevékenység, mely minden résztvevőt aktív részvételre kötelez, és az általa létrehozott tudás egzisztenciális, és erkölcsi tapasztalatként manifesztálódik olyan módon, hogy a személyiséget alakítja. Ez a formáló tevékenység voltaképpen a személy önmagával való találkozását segíti, az öntudat önreflektív, és társas megismerési útja.⁶ E megértésnek közösségi, dialogikus közege van. A gondolatközösségek konstruktív produktumra való irányultsága, – mint értékteremtő aktor a társadalom életében – már Arisztotelész Nikomakhoszi Etikájában is feltűnik, hangsúlyozva, hogy az együttgondolkodás alapja az emberi barátság. Az embereknek a másik emberhez való baráti viszonyai alapvetően az embernek az önmagához való viszonyából erednek.⁷ Mert amit a lét jelent az egyes ember számára, amiért az életet értékesnek tartja, abban a tevékenységben akarja az ember a barátaival együtt tölteni az idejét. A gondolatközösségek ókori táptalaja az erényes, erkölcsös közös élet életformája, élet-, és gondolatközössége.⁸

Az ókori filozófiai iskolák közül egyetlen fennmaradó iskola a katolikus Egyház, mely beavató proklamációjában a mai napig megőrizte ezt a célkitűzést, és közösségi jellegét. Ennek a beavatásnak értékpreferencia mentén kialakított teleológiája az erényes, erkölcsös élet, és a gondolatközösség szerveződése a változatlan tekintély mentén történik, melynek ismeretelméleti szerepe az igazság vonatkozásában adja ismereteink értéktöbbletét, vagy annak hiányában a deficitjét. Az ágostoni értelemben vett lelkület kerete az *ordo amoris*, mely olyan változást idéz elő a lelki fakultás szinterein, mely a lelki fakultás határait meghaladó princípium felé való fordulásban a reflexión túllépő egzisztenciális értékválaszra készíti a személyt. A *conversio* lélekállapota transzformatív változást idéz elő a személy önértelmezésében, és egyúttal emlékezetében is, majd e változás teremti meg benne az értékekre való nyitottságot. Ha erre akaratos értékválasz születik, akkor az alapbeállítódás is átalakul, ez az emberi szabadság legkifejezőbb megnyilvánulása. Ez a valódi bölcséleti élet kezdete, a lélek fokozatos felemelkedő mozgása, ami egy objektív értékrendbe helyezkedést jelent. Egyedül a bölcsélet képes a szeretet önálló valóságként való szemlélésére, és leírást adni annak mibenlétéről, mint ontológiai alapról, és hermeneutikai princípiumról, amire az *ordo amoris* rendje felépül.⁹

Az értekezésben alkalmazott gondolatközösség elnevezést Szent Ágoston filozófiai életközösségeinek analógiájára használom, mely abban múlja felül Platón erkölcsi intellektualizmusát, hogy az erkölcs és ismeret területeit nem választja el egymástól. Ahol a filozófia életszövetséget, valamint gondolkodó életformát jelent az *ordo amoris* értékrendjének kiművelése céljából, ott feltételeznek bizonyos erkölcsi diszpozíciókat, melyre egzisztenciális válasszal reagál a megismerő személy. Ágoston bölcséleti, majd keresztény közösségi életet élt, melyben azt a baráti közösséget, melynek tagja volt, a közös értékek keresése jelentette.

„Az objektíve helyes ordo amoris csak akkor válik normává tehát, ha fölsímet rendként vonatkozik az ember akarására, és egy akaras parancsolja meg neki. Azonban deskriptív értelemben is fundamentális értéke van az ordo amoris fogalmának. Mert e fogalom itt az az eszköz, amelynek segítségével föllelhetjük a morálisan releváns emberi cselekvések, kifejezésértékű jelenségek, akarások, erkölcsök, szokások, szellemi művek kezdetben zavarba ejtő tényei mögött a személy célra törően működő magva legegységesebb céljainak legegyszerűbb struktúráját – mintegy azt az erkölcsi alapképletet, melynek megfelelően a szubjektum erkölcsileg egzisztál és él.”¹⁰

6 Hadot: *A lélek iskolája lelkigyakorlatok és ókori filozófia*, 113

7 Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, szak. 9.4.1166.a

8 Uo., szak. 9.1172.a.

9 Caldera: *A szeretet természetéről*, 6, 100, 96

10 Scheler: „Ordo amoris”, 145

Így értelmezve, a gondolatközösség olyan gondolkodó emberek közössége, akik nem elégednek meg azzal, hogy élnek, hanem a boldog életre vágnak, melynek boldogsága az igazság megtalálásában rejlik.¹¹

Ágoston fiatalkori párbeszédeiben ennek a közösségi együttgondolkodásnak adja rendkívül részletes leírását. Közösségeit ebből a szempontból gondolatközösségekként értelmezem, és vizsgálom, melyben a másik személy adja a gondolkodás inspiráló, permanens fejlődését a kapcsolatok dialektikájának erejével. Közösségi életét Ágoston papként és püspökként is folytatta, megtestesítve az élethosszig tartó tudatos keresztény élet modelljét. A Szent Ágostoni értelemben vett gondolatközösség bölcséleti célú, értéket keres, ha talál viszonyul hozzá, és nézőpontba helyezkedéssel a tekintéllyel bíró értékeknek rendeli alá cselekedeteit, és célja a közösségben megélt mentális gazdagodás, a gondolkodó képesség pallérozása, és ezáltal az erények gyakorlása, mert a lélek itt önmagát is felülmúlva nyílik meg a rajta kívül álló valóságra, és felnő hozzá. Ettől az értéktől átalakul, és megnemesedik.¹² Középpontjában a gondolkodással is megragadható *ordo amoris* áll, ami nem csupán egy látens megjelenő értékrendet jelent, hanem egy tematikusan kialakított értékpreferenciát állít fel, a szeretet rendjét, mint ontológiai rendezőelvet alapul véve, mely elv értékek hierarchiáját jelenti, mely értékpreferenciák szerint alakítja a mentális reprezentációkat a megismerési folyamatokban, mint amilyen a keresztény beavatás folyamata is, mivel a lelki fakultások az akarás, érzélem, emlékezet¹³ szinterei mellett Ágoston ismeretelméletében magukba foglalják a gondolkodást is. Ezzel az ismeretelméleti alternatívával, a gondolkodásnak az erények kimunkálására irányuló megismerési útjával mülja felül – az ideák felől megismerhető maradandó lélek jelentőségére rámutató – Szent Ágoston-i bölcséleti út az ókori filozófiai iskolák gyakorlatát. Ágoston értelmezésében is az „*ideák ideája*” a végső jó, aki azonban személy, aki Krisztus, mely tételt – Heidl meglátása szerint – Ágoston feltehetően Órigenésztől¹⁴ vette át.¹⁵

4. A keresztény beavatás metodológiai alapjai Szent Ágoston argumentációjában

A keresztény beavatás célja analóg a késő antik filozófiai iskolákkal, és egyaránt irányul a neveltek személyiségfejlesztésére, valamint egy tudatos életmód megtanulására a közösség javára, meghaladva az individuális tudás szintjét, amit magáért való tudásnak nevezhetünk. A filozófiai iskolák egyben propedeutikai alapját is jelentették a keresztény bölcséleti iskoláknak, mely retorikai argumentációját a keresztény beavatás proklamációja mintegy magába építette, és a keresztény tanításban alkalmazta.¹⁶ Ez a szóbeliség retorikáján alapuló filozófiai tudatformálás a lélek megmunkálásával valósult meg.

Az ágostoni beavatási folyamat célja a személyiség átalakítása, mely – a többi bölcséleti iskolához hasonlóan – a tanító iránti személyes bizalom alapján történő választással kezdődött. Ágoston a lélek önmagával való beszélgetései során értekezik arról, hogy milyen értékeket tár fel a világ a szeretet-

11 Augustinus: „A rendről (De ordine)”, fejr. 8.24.

12 Caldera: *A szeretet természetéről*, 38

13 „Az emlékezet, mint a lelki fakultás negyedik fokozata olyan lelki átalakulással jár, mely minden lelki fakultáns határait meghaladja, s ezeket egészen új működésre készíti.” (Caldera, 2011, o. 121)

14 Origenes, *Contra Celso* 6.64. „Azt is meg kellene vizsgálnunk, hogy az egyszülöttet és az egész teremtés elsőszülöttét (Kol 1,15) kell-e a szubsztanciák szubsztanciájának, az ideák ideájának és princípiumnak nevezni, míg Atyja, Isten, mind-ezeken túl van” (Szent Ágoston, 1999, o. 33)

15 Szent Ágoston: *A hit és a hitvallás*, 33

16 Harmless: *Augustine and the Catechumenate*, 123

ben – mint ontológiai princípiumban – megnyíló lélek előtt, és hogyan válnak ezek az értékek a lélek számára az igazi, és az idővel az egyetlen, érzékelésében is megjelenő valósággá, amiben egzisztenciálisan megismeri saját méltóságát.¹⁷

Az önmagát megismerő ember tudatos értékválasztása lesz a beavatásra jelentkező auditor elköteleződése, amely folyamatban a transzformációt követően majd fidelissé válik. Erre, a gondolatokat gyakorlatoztató keresztény beavatásra irányul a lelki alakformálás a keresztény katechetikai oktatásban.¹⁸

Az újjáalkotásnak, a „*spes saeculi*” világi látásmód küszöbének átlépését, követő lelki átformálását Szent Ágoston a *tractatióban* úgy közvetítette¹⁹, hogy narratívájával az azonos helyzetre való reflexió révén a hallgatót mintegy bevonta, mégpedig olyan módon, hogy az elme figyelmét felhívta a proklamációval, melynek következetes rendje erre a kodifikált kánonra épült. Az elme figyelme nem azonos magával az elmével, és következetesen a gondolatok formálására irányul az intenciója. Itt a bevonódást az garantálja, hogy – az élőbeszéd személyes terében – jelenidejűséget teremt az a körülmény, hogy olyan hallgatóságot előfeltételez, amelynek tagjai a sajátjával azonos léthelyzetben vannak, és a szónok saját misztikus tapasztalatainak megosztásával – melyről a *Confessiones* lapjain reflektál – bemutatja azt a lélekbölcselekedő utat, melynek során a lélek értelmileg megragadja, és megéri a teremtmény, és a Teremtő közötti különbségeket. Az egyes emberek – a katekumenátus folyamatába való csatlakozással – abból a célból akarták a lelki átalakulást, a tudatos lélekformálást, hogy képesek legyenek közösségre, és közösségbe lépni.²⁰

A pogány környezetben kialakuló Egyház ugyanis nem egy társadalmi alternatívává kívánt válni, hanem közösségbe hívott, mely az egyén saját életét egyfajta keresztény *agónná* alakította e közösségértelmezésben. Ebben a közösségben azonos gondolkodásúvá kellett válniuk a tagoknak, mert ennek a közösségnek a végcélja is ismert volt, melynek előfeltétele volt az érzékelés, és a gondolkodás teljes transzformációja. Ismeretelméleti jelentősége ennek a személyben végbemenő átalakulási folyamatnak az önreflektivitás mozzanata²¹, ami az önismeretet az Istenismerettel hermeneutikai szintézisbe hozza. Az „én” a szellemi tevékenységben adott (léttapasztalat), ami a tevékenységek vonatkozási pontja és forrása, amit elsőként Ágoston emelt ki, mert benne találta meg az igazság gyújtópontját. Mivel Ágoston az ember önismeretét az Istenismeret legjobb kiindulópontjának tartotta, az önismeretet itt egy kapuként értelmezhetjük, mely elvezet az Istenismerethez, mivel az ember keresi önmagát, a saját élete értelmét, ami minden emberre jellemző közös adottság, és e keresés során úgy talál rá az Istenre, hogy az Igazság fényében megismeri önmagát. Ennek a megismerésnek jellemzője az, hogy tudni akarja, hogy helyesen ismert-e meg, vagyis az igazság ismerve az, hogy megfellebbezhetetlen, tehát több, mint az ítélet, mert ez minden értelmi ítéletet igazoló, és lehetővé tevő alap, és változatlan, nem egyenlő az értelmünkkel, azt meghaladja.²²

Ágoston érvelési technikáit az a kiindulópont határozza meg, hogy megközelítésében az elmét lételeméleti szempontból nem választja el semmi Krisztustól, a változhatatlan igazság szeretetétől, és a megismerés során egyrészt a testi érzékszerveinkkel kapcsolódhatunk Istenhez²³, másrészt a dolgok ismereténél nem magukban a dolgokban van a tévedés, hanem azok érzékelésében, ezért ennek átalakítása feltétele az igazság megismerésének. Az átalakítás az emlékezet képeire is vonatkoztatható,

17 Caldera: *A szeretet természetéről*, 29

18 Heidl: *Lelki alakformálás*, 9

19 Harmless: *Augustine and the Catechumenate*, 88

20 Heidl: *Lelki alakformálás*, 29

21 Szent Ágoston: *Szent Ágoston misztikája I.*, 14

22 Augustinus: „A szabad akaratról (De libero arbitrio)”, 368

23 Heidl: *Érintés*, 166

ugyanis az emlékezet képei jelentik az önazonosságot is, mert a személyiség is emlékképekből áll, ami meghatározza a viselkedést, mely a keresztény életvezetés szokásrendjévé válik az átalakulást követően. A katekumennek el kell felejtene, ami mögötte volt, és emlékképei átalakításával az előtte álló megújulásra irányítania figyelmét.²⁴

Az Istenről való beszéd korlátozottságával tisztában lévő Szent Ágoston egyedülálló módon, retorikai műveltsége megvillantásával (pl.: a metafora alaptrópus gyakori alkalmazásával)²⁵ törekszik a fogalmi tisztázásra, és biztos felépítmény megalkotásának szándékával meg kívánja nevezni a változatlan alapot, mely Isten jelenléte az emberi lélek fundamentumában, az ember legbensőbb énjét azonban nem azonosítja Istennel. A pszichológiai útkeresésnek ennél fogva az önismereti fórumon megvalósuló gondolkodó belátás ismeretelméleti elemzése kulcsfontosságú aktorává válik életművében.²⁶ Ágoston saját megtérésének történetében is rámutat a két akarat harcára, a szenvedélyekből táplálkozó szokások megkötöző erejére, amik ellen a megkeresztelteknek is sokáig küzdeniük kell, ami miatt a keresztény egész élete egy hosszú lábadozás a bűnökből, és ezért a beavató beszédek célközönségét a hitjelöltek, és a megkereszteltek együttes jelenléte jellemezte.²⁷

A megismerést vezető, következetesen alkalmazott terminológiájának narratívájában az ágostoni kettős út gyakorlata jelent számára iránymutatást: egyrészt az ész (*ratio*), valamint a tekintély (*auctoritas*) felé. Mert a hittanulóknak érteniük is kell a hitünket. Ha a tanítványok felismerik a tekintélyt, akkor megértik az igazságot.²⁸ A Szentlélek megvilágosító kegyelme nélkül a lélek nem indulhat el az Isten ismerete útján.²⁹

Ágoston ismeretelméleti útkereséseinek jelentősége abban áll, hogy a megismerés nem korlátozódik a megismerés a priori alapfogalmainak kutatására, szakterminológiájában nem csupán a formák és kategóriák rendszerének meghatározására törekszik, hanem megragadni kívánja azt a lényeglátást, amely egy „gondoló képességet” jelent, és az igazi valóság, a végső igazság elérésére irányuló megismerés metszéspontjában felfedezi a személyt, a megismerő alannak azt a létminőségét, ami a gondolkodó megismerő életproblémájából indulva ismeri meg a valóság egészét úgy, hogy annak közép-pontjában az önmagáról tudó szubjektum áll.

5. Az ismeret és az erkölcsi tekintély metafizikai előfeltételei Szent Ágoston ismeretelméletében

A hitünket igazolni akarjuk értelmünk előtt is, ám ez az út misztikus, és vizsgálódásaink spekulációi a saját életproblémáinkon keresztül valósulnak meg. Az értelem keresi az Igazságot, és e keresés közben eszmél rá saját magára. Ez az önmagunkra való eszmélés (*reflexió*), mely az ismeretelmélet alapja: az öntudatunk bizonyossága. Az értelem önmagában ismeri meg magát, tud önmaga létezéséről, a tudat alánya itt a lélek, melynek megismerési tárgya önmaga, és a kételkedésben éli át a lényét.³⁰ Az értelem önmagában ismeri meg magát. Ez rendkívül fontos az emberi megismerésben, mert minden létezőnek a formája adja a létezését, és az ember formája az, hogy értelmes, és az értelem együtt van a

24 Heidl: *Lelki alakformálás*, 61

25 Confessiones VIII.V.10: „Az akarat bilincse, mely a ferde úton járó akaratból (voluntas) szenvedély lesz, aminek hódolva szokássá alakul, majd ebből szükség lesz, melynek láncai szolgaságban tartják a bűnöst.”

26 Szent Ágoston: *Szent Ágoston misztikája I.*, 22

27 Balogh: *Szent Ágoston vallomásai*, II.: 133–134

28 „Noha a megértés oka sajátosan az értelem, a keresés folyamatát Isten Igéjének benső figyelmeztetése indítja el a lélekben.” (Heidl, 2011, o. 90)

29 Heidl: *Érintés*, 149

30 Augustinus: *A Szentháromságról*, fej. X.10.16

tapasztalható anyagi dolgokkal, ezért nem képes ezeknek a képei nélkül önmagában lenni. Szent Ágoston hivatkozik először a megismerés bizonyossága kérdésében az öntudat tényére³¹, és felteszi azt a kérdést, hogy az értelem miként is ismerhetne fel valamilyen értelmet, ha önmagát nem ismeri?³² Minden lélekismeret kulcsa az önismeret, így a szellem bizonyítéka az, hogy önmagára képes reflektálni. Az ismerd meg önmagadat az egyetlen olyan parancs, melyet mihelyst tudomásul vettünk, azt máris teljesítettük.³³

Ez az önismeret nem boncolgató, hanem termékeny, mert a megváltozási készségen alapul, és tökéletlenségének felismerése magában rejti azt az indítóokot, hogy azt legyőzze.³⁴ Ágostonnak az észbe jutásra való utalása egyrészt utalás a platóni anamnészisre, másrészt elvezet a belső tanító (*Desuper Magister*) jelenlétére a megismerés ezen aktusában, aki az igazság. A két vélekedés az ágostoni gondolkodásban egyaránt jelen van, hangsúlyozva az ágostoni gondolkodás fokozatosan változó súlypontjait.³⁵ A gondolkodás változása pedig a meglévő ismerettartalmak átrendeződésére utal, mely feltételezi azt, hogy ezen eszmék közötti módosulások mögött olyan tekintély áll, amely rendező elv és ismereti kútfő is egyben, valamint személyközi kapcsolatban áll a megismerő énnel. Mert amit tanulásnak hívunk, az Ágoston elnevezésében észbejutás, emlékefelújítás (*reminisci et recordari*).³⁶ *Megmondani lehet-e, hogy emlékezetünkbe miként jutnak érzékeinken keresztül e képek, melyek rendezését belül cselekszi az ember, azon a személyes fórumon, ahol önmagával is találkozik, és ahol feltalálható mindaz, amit másoktól tanult, vagy ő tapasztalt meg, és ehhez a gazdag, örvénylő tartalomhoz a lélek juthat hozzá, mely a megismerés ereje?*³⁷

Ebben segít a belső tanító, akinek a személyére irányuló megismerés jelentette Ágoston ismeretelméleti középpontját. Az igaz tanító keresése ugyanis az igaz tanítás mibenlétének vizsgálatát is magában foglalja, folytatva a görög filozófusok igazságkereső útját, mely nem mond le a végső igazságról.

*„Az igazság keresése és ezt be kell ismernünk! nem mindig ilyen nyilvánvalóan és következetesen mutatkozik meg. Az ész természetes korlátai és a szív állhatatlansága bárki keresését elhomályosíthatja és gyakran megzavarhatja. Különböző személyes érdekek elnyomhatják az igazságot. Az is előfordulhat, hogy az ember, alighogy elkezdi megismerni az igazságot, elkerüli, mert fél a követelményeitől. Ennek ellenére, még ha fut is előle, az igazság befolyásolja létezését. Soha nem alapozhatja ugyanis életét kétségre, bizonytalanságra vagy hazugságra; az ilyen életet állandóan szorongás és félelem fenyegetné. Így is meg lehet tehát határozni az embert: igazságkereső lény.”*³⁸

A tudásátadásnak a tanító-tanítvány interakciós formájában az emberi tanítónak is a jó, az igaz érték ad tekintélyt. A tanítás azonban Ágoston értelmezésében több, mint a tanító vélekedésének átadása a tanítvány részére³⁹, és ez a többlet a megismerés igazságra irányultságából következik. Az igazság megvilágosítása nélküli ismeretszerzést nem tudásnak, hanem véleménynek tekinti, rámutatva arra, az ismérvre, hogy az ismeretszerzéshez a másik személlyel való beszélgetés nyújtja azt a közeget, amiben a megértett dolog megragadása megtörténik. A beszélgetésekben a résztvevők alávetődnek a dolog igazságának, mely új közösséggé kapcsolja őket össze, ahol a megértés nem a saját álláspontjuk előadását, és érvényesítését jelenti, hanem olyan közösséggé változást, melyben nem maradnak azok,

31 Kecskés: *A bölcsélet története főbb vonásaiban*, 196

32 Augustinus: *A Szentháromságról*, fej. IX.3.3

33 Uo., X.9.12

34 Hildebrand: *Átalakulásunk Krisztusban*, 40

35 Karfiková: „Die Sprache nach Augustins Dialog: De quantitate animae”, 160

36 Uo.

37 Augustinus: *Vallomások*, fej. VIII.14-15

38 Szent II. János Pál pápa: „Fides et Ratio”, fej. III.28

39 Augustinus: „A tanítóról (De magistro)”, fej. 11.40

akik voltak.⁴⁰ A Belső Tanító tanításához nem szükséges mindig a másik ember, ugyanakkor ha nem csak az emberi beszélgetés – mint a tanítás interperszonális interakciójának vonatkozása – tanít, akkor kicsoda a másik személy, az a tekintély, aki úgy tanít, hogy a gondolkodásunk során rájövünk valamire, felismerünk valami új tudástartalmat? Roppant izgalmas a kérdés, hiszen mindenki tapasztalja azt a jelenséget, amikor a meglévő tudástartalmak átrendezésével maga a gondolkodás, annak súlypontja is folyamatosan változik, amit fejlődésként élünk meg, mivel tudásunkat gazdagító összefüggések keletkeznek ezáltal, és a megismerendő világ ismereteink számára bővül, megértünk új dolgokat. Ágoston különösen fontosnak tartja a megismerési folyamatban azt, hogy ne kelljen leállni a megismerés útján, ami arra irányul, hogy a végső Igazsághoz jusson el a megismerő, melynek fénye minden addigi gondolatot, és megértett felismerést megvilágosít, ugyanis ő a rendalkotót keresi.⁴¹ A Belső Tanító meglétét igazolja az, hogy az „én” – aki öntudata birtokában van, azaz önmagára talált –, önmaga ismereteire is reflektál, és ezáltal jut új ismeretekre.

Amikor rájövünk valamire, az ismereteink formája változik, és a dolgok határai módosulnak úgy, hogy ezáltal új ismeretek keletkeznek. A dolgok azonban nem formálhatják önmagukat – következett Ágoston –, mert semmi nem tudja magának megadni azt, amije nincsen. Ha pedig már megvan neki, nem kell kapnia, ám ha nincsen, önmagától nem kaphatja meg azt.⁴² Mert minden alaktalanból induló előbb csak alaktalan, és alakját csak később nyeri el. A változó dolgok bizonyos alaktalanságot sejtetnek elképzelésünkkel, és ebben az alaktalanságban nyer alakot, vagy benne megváltozik valami, azaz más lesz.⁴³ Így működik az emberben munkáló gondoló képesség változása, mely a mentális reprezentáció újratervező átalakulását is adja. Ezzel a folyamatos értékátrendeződéssel idővel átalakul a személy érzékelése is, mert értékbeállítódás történik a lelkében, azaz megváltozik a látásmódja, mert a lélek úgy működik az érzékszervekben, mintha építeni akarna bennük, hogy vele egyesüljenek, és visszaemlékezővé teszi a képzeletben és a jelenségekben.

Ezek azok az ismereteinket alkotó dolgok, melyek emlékezetünkben szerteséjjel hevernek, majd olyan módon kezdjük el szemlélni őket, hogy nem az érzékek útján szerzünk róluk képeket, hanem belülről szemléljük őket.⁴⁴ A másik személy ebben a fajta megismerésben a Belső Tanító, aki azért, és akkor hordoz tekintélyt, ha az igazságra, a jó ismeretere irányul a megismerése. Egy másik ember – a disputa másik résztvevőjeként –, és a Belső Tanító személye egyaránt lehet, aki mindig az ismeret forrása, mivel rá tekintünk, amikor tanít, és az eszme (a ráeszmélés) a gondolati tárgy. Tekintély és érték, tekintély és igazság ugyanis mindig együtt jár, így a fogalmi gondolkodás által kierőszakolt akadémiai közmegegyezés véleménye nem léphet fel a korlátlan, és maradandó tekintély igényével.⁴⁵ A tekintély nélküli tudományos gondolkodás pedig a közfelelősség értékmegőrző funkcióját sem tudja betölteni. A megismerő egyén élet-, és korproblémái óriási jelentőséggel esnek latba az igazság keresésének ismeretelméleti folyamatában, amihez Ágoston a személyes, tekintélyekben való csatlakozásainak őszinte, és részletes közreadásával rendkívüli módon járult hozzá. Ágoston ezen elmélkedéseiből világossá válik az önreflektív megismerő folyamat tapasztalata, mely rámutat arra, hogy ha a megismerés nem az igazságra irányul, azt a megismerő lélek nyugtalansága jelzi, mert az ember a va-

40 Gadamer: *Igazság és módszer*, 264

41 Augustinus: „Beszélgetés önmagammal (Soliloquia)”, 220

42 Augustinus: „A szabad akaratról (De libero arbitrio)”, 376

43 Augustinus: *Vallomások*, 403

44 Uo., 293

45 „A cassiciacum-i művekben az akadémiai szkepticizmussal való összeütközés igen jelentős, pontosabban, Ágoston kifejezésre juttatja a véleményét, hogy az akadémiai egy ezoterikus fátlyat képez a platonikus tanítás körül, ami az Akadémián még mindig hagyományozik. Platón Szókratészéhez hasonlóan ezekben az időkben Ágoston is meg volt győződve arról, hogy minden emberi lélek hordoz saját magában egy hozzáférést az Igazsághoz, csak arra van szüksége, hogy egy filozófiai beszélgetésben ezt az Igazságot felfedezhesse.” (Karfiková, 2020, o. 160)

lóság teljes megismerésének igényével lép fel. Megtérésélményének elmesélése során mutatja be Ágoston azt, hogy az emberi tanítók műveinek olvasása következtében kialakult gondolkodásmódját teljesen újraalkotta, és új perspektívába helyezte ez a felismerés, és megvilágította számára magát az utat, a bölcséleti út lényegét, a Filozófia arcát, vagyis Krisztust.⁴⁶ Ágoston hitt abban, hogy Isten szeretete képezi az alapkövet az üdvösség változó homokja alatt.⁴⁷

Ágoston tekintélykutatásának pedagógiai intenciója abban áll, hogy a gondolkodás belső tartalmaira, a belső érzékre rávilágítva e gondolkodás önállósítását kívánja előmozdítani, hogy idővel nélkülözhetővé tegye magát a tekintélyt (a tanítót), és ahhoz segítse hozzá a tanítványt, hogy megtalálja, amit a lelkében már ő maga is eleve keres.

Szent Ágoston saját történetének kihatása a latin korakeresztény irodalomra kulturális fordulatot hozott, melynek ismeretelméleti újdonságát az önismeret, és az önreflexió szerepének a megismerésben ható jelentősége jelenti, pedagógiai feldolgozását adva a szeretetnek, mint ontológiai létalapnak. A fogalmi gondolkodás zsákutcájába került pedagógiában a Szent Ágoston-i szeretet olyan hermeneutikai princípium, mely komoly tanuláselméletként a flow-pedagógiákra is hatással van. Milyen természetű ez az intelligibilis szeretet, és rendelkezik-e egyedi valósággal? Az intelligibilis szeretet értelemmel, az elme belátása által lesz felfogható, tehát olyan valóság, amely nem csupán a tárgya, hanem egyben az alanya is a megértésnek.

A keresztény beavatási folyamat a homília, az élő beszéd erejével hat és ez a pedagógiai módszer adja a beavatás didaktikai funkcióját, ami a tanulást úgy értelmezi, mint az ismeretre jutott tanulók egyéni érzékelésének, világfelfogásának tudatos, és öntudatos átalakítását. Ez a gondolkodásmód változását jelenti, egy állandó értékpreferenciára hangolva, és eljuttatva, mely értékpreferencia állandósága garantálja a személy önazonosságát, és stabilitását a folyton változó világban. Ez az állandóság teszi képessé a személyt a helyes döntésekre, a szankciókra, a jó választására, és felismerésére. Szent Ágoston retorikája azért kapcsolódik a dialektika módszeréhez, mert a tanító buzdítása lesz az igaz ismeretekhez való eljutás személyes garanciája, mivel a tanító az igazság erejét használja a dialektikára jellemző előrevivő kérdések sorozatával. A dialektika az igazság tudománya Ágostonnál, melynek propedeutikáját a platóni, és újplatónikus filozófiai iskolák metodológiája alapozta meg azáltal, hogy megmutatta Ágoston számára az értelem szerepét a megismerésben.⁴⁸

Szent Ágoston a tanulási folyamatot, mint az ismeretszerzés két szintjének (önismeret/Istenismeret) szintézisét, a tekintély teoretizálásával valósítja meg úgy, hogy elemeit egy rendszerben helyezi el. A dialektika olyan tanítási módszer, mely a kérdés művészetének nevezhető, mely nem abban igazolja fölényét, hogy a mondottak gyenge pontjait akarja kikezdeni, hanem mivel kérdezni tud, magát a kérdezést használja a nyitottság fenntartására. Kérdez, és az érdeklődés fenntartásának légkörében tovább kérdez. Ezért nevezhető a továbbkérdezés művészete a gondolkodás művészetének, mivel az a valódi beszélgetés folytatásának művészete, ahol a nyelv hajtja végre az értelemkommunikációt az élőbeszéd terében.⁴⁹

Az érzékeléssel szerzett ismeretek mellett az ágostoni pedagógia fedeztetni fel az intuitív gondolkodást, és az új ismeretek belső szemlélettel kísért a priori elemeit, melynek megismerési fóruma a lélek, aminek ismeretelméleti elemzésével az érzékelés kizárólagosságát valló pozitivisták elemzők is előfeltételként, de implicite módon számolnak. A lélek kiművelése is nevelői feladat, mert az igazság

46 Heidl: *Szent Ágoston megtérése*, 65–66

47 Harmless: *Augustine and the Catechumenate*, 134

48 Augustinus: „Az akadémikusok ellen (Contra academicos)”, fej. 3.13.29

49 Gadamer: *Igazság és módszer*, 257

kritériuma az emberi lélekben ismerhető meg, melyet Ágoston az öntudat kétségbevonhatatlan bizonyosságaként értelmez, a létezőhöz való céltudatos kapcsolatban.⁵⁰

Megközelítem abból indul ki, hogy nem beszélhetünk relatív tudáselsajátításról, melynek révén tudásunkat a fogalmaink bővítésével gazdagíthatjuk, ugyanis a megismerési folyamatok során a megismert tartalmakat kategóriákba rendezzük, és a mentális reprezentációs műveletekkel az elme a nyelvi szocializáció révén megértésre törekszik, ami nem tudatos, és nem önmagáért való. Ezért a fogalmak csak a fogalmi kerettel együtt adnak új ismereteket, melyhez rendező elvnek kell lennie, amely mögött tekintélynek kell állnia. A gondolkodás tudása az emberi halandóság miatt azonban túl kell, hogy mutasson azon, hogy az egyes ember a saját testébe vési a tudáselemeket; egyfajta gondoló képességet érthetünk ezalatt, mely túlmutat az egyes ember életén, és korszakokon is. Testünk és a környezetünk interakciója alapvető szerepet játszik elménk, gondolkodásunk formálásában, így gondolkodásunk javarészt testesült tapasztalatokon alapul melyet a személyesség felerősít. Ezek a testesült tapasztalatok a gondolkodás implikált összetevői, melyek nem tudatosulnak a megismerési folyamataink során. A testi érzékelés csatornáinak tapasztalatait a belső érzékelés, a gondolkodás kapcsolja össze. Ez a gondoló képesség az elme működése, amely megfelel a Szent Ágoston által használt mens fogalomnak. Mivel Ágoston – aki latinul írt, és gondolkodott – a mens latin szót egyaránt használja a lélek, az értelem (*intellectus*), valamint az ész (*ratio*) kifejezésére, a „bensőnk”-et jellemző gondoló tehetséget érti alatta⁵¹, ami – értelmezésemben – az ontológiai igazság szintjének felel meg a megismerő folyamatban, ahol a dolog megegyezik az isteni értelemmel. Ennek a fóruma pedig a lélek (gör.: *psykhé*), mely anyagtalan szubsztancia, amely nem csupán a pszichológia által megfogalmazott lelki folyamatok összessége – hanem e pozitivistá értelmezést meghaladóan – a szellemi élet elve, melynek vizsgálata a lélek fórumának kutatóját a metafizika területére való átlépésre kötelezi⁵², mert a létező igazsága az ontológiai igazság, a dolognak az elmével való azonossága. Ágoston minden értelmet szellemként azonosít, az emberben azonban van olyan szellem, ami nem értelem; ide tartoznak a testekhez hasonló képzeleti képek. Itt található az a törvények is, amikben felismeri az ember, hogy mi a helyes.⁵³

Szent Ágoston tapasztalja azt, hogy a helyes megértéshez az eredeti nyelv alapján történő vizsgálódás tudja csak megadni a megismerő számára a jelölő szó értelmét, mivel a fordítók a fordítói munka során saját belátásuk szerinti értelmezést alkalmaznak, így az is előfordulhat, hogy a szerző eredeti gondolatától jelentősen eltérő dolgokat fogalmaz meg a fordítás során, amikor egyik nyelvből átülteti a másik nyelvbe a kifejezéseket. Léteznek ugyanis minden nyelvben olyan kifejezések, amiket egyáltalán nem tudunk meghonosítani a saját anyanyelvünkön.⁵⁴ Gadamer a hermeneutikai elemzést szükségessé tevő elgondolásában arra mutat rá, hogy az ész nyelve nem magáért való nyelv, és a gondolt értelemhez való felemelkedéshez való eljutás is belső nyelvi jellegű gondoló képesség.

Ágoston ismeretelméletének, és ezen belül jeleméletének megismeréséhez elengedhetetlen a gondolkodása során használt fogalomkészlet pontos ismerete, és a különböző publikációs nyelveken, valamint magyarul való helyes értelmezése, mert „*A hermeneutikai probléma tehát létezik, de megoldható. Sok fogalom valós értéke egyébként nem zárja ki jelentésük tökéletlen voltát; e téren a filozófiai gondolkodás nagy segítséget jelenthet. Ezért kívánatos, hogy külön vizsgálat tárgya legyen az értelmes beszéd*

50 Fináczy: *A középkori nevelés története*, 82

51 Augustinus: *Fiatalkori párbeszéd*, 676

52 Walter: *Filozófiai Lexikon*, 263–264

53 Augustinus: *A Szentháromságról*, fej. XIV.15-16

54 Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*, fej. 2.13.19

és az igazság közötti kapcsolat s a beszéd helyes megértésére vezető utak kijelölése.”⁵⁵ A fogalomalkotás folyamatából kell kiindulnunk, melynek útja: a külvilágban tapasztalt ismertetőjeleket elvonjuk, e jegyekből fogalmakat alkotunk, majd ezeket a fogalmakat a valóságra visszavetítve a tárgyakat/dolgokat elhatároljuk egymástól. Beszéd és értelem az emlékezet fakultása nélkül az ágostoni ismeretelméletben akkor tud kapcsolatba kerülni, ha számolunk azzal, hogy az érthető dolog az értelemben emlékezet szerint a priori van benne.⁵⁶ Ágoston számára tehát a megértés az értelem megvilágosítása, a beszéd, a tanítás azonban felvilágosítás, ami az Istentől függő gondolat feltárásának pusztán eszköze, és ez Isten akaratából történik, ami mértéke lesz az ontológiai igazságnak, amire a keresztény nevelés irányul.

6. Következtetések

Napjaink információs társadalmainak új ismeretszerzési fórumain a megismerés jellemzője, hogy az infokommunikációs eszközrendszer által a digitális platformok információs közösségeiben a kívülről kapott hatalmas mennyiségű képhalmaz megismerés nélkül halad át az információra nyitott emberen anélkül, hogy az emlékezet lelki képeivel összehasonlítaná e képeket, melyben a megismerő megteveszthetőségét az okozza, hogy nincsenek mögötte tekintéllyel bíró értékek, azaz e képeket nem igazolja tekintély a megismerési folyamatban. Így az igaz ismeretnek nincsen legitimációja a lélekben. Az emberi tudás aktiválható, és fogalmakba rendezett képe ugyan emlékezetünkbe kerül, ám Ágoston ráirányítja a figyelmet az emlékezet rejtettebb zugaira, konkrétan megnevezve a lélekre, mint a megismerés személyes színterére, ahol az igazság a fényét a Belső Tanító tekintélyétől kapja. A személyes tekintély válsága érinti a keresztény pedagógust is. A hitoktatás ókori gyakorlatának gazdag beavató eszköztárának felfedezése a megismerő folyamatok irányultságát az érzékelés átalakítása irányába mozdíthatja azzal, hogy az állandó értékek kimunkálására irányítja a figyelmet, mert a megismerő ember a változó világban ugyanaz marad.

Véghelyi Péterné

Megjelent: Véghelyi, Péterné: „A gondolkodás tekintélyalapú megközelítése Szent Ágoston ismeretelméletében”. In „... megtisztítja azt, hogy több gyümölcsöt hozzon.”, 229–244. Vác: Apó Vilmos Katolikus Főiskola, 2022. https://avkf.hu/wp-content/uploads/2022/04/knk_konferenciakotet_2022.pdf.

(A kötetben rossz cím szerepel: Egy szentségfelkészítő tábor lelki alakformálása Szent Ágoston beavatása alapján)

55 Szent II. János Pál pápa: „Fides et Ratio”, fej. VII.96

56 Augustinus: *A Szentháromságról*, fej. XII.6.7

Fontosabb kútfők

- Aristotelész: *Metaphysica*. Fordította Ferge, Gábor. Köt. I. Budapest: Logos Kiadó, 1992.
- Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Fordította Szabó, Miklós. Második. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987.
- Augustinus, Aurelius: „A rendről (De ordine)”. In *Fiatalokori párbeszéd*, fordította László Vanyó, 130–198. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: „A szabad akaratról (De libero arbitrio)”. In *Fiatalokori párbeszéd*, fordította Fábrián Hegyi, 317–440. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: *A Szentháromságról*. Fordította Gál, Ferenc. Ókeresztény írók X. Budapest: Szent István Társulat, 1985.
- Augustinus, Aurelius: „A tanítóról (De magistro)”. In *Fiatalokori párbeszéd*, fordította László Vanyó, 265–316. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: „Az akadémikusok ellen (Contra academicos)”. In *Fiatalokori párbeszéd*, fordította Pál Bolberitz, 15–101. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: „Beszélgetés önmagammal (Soliloquia)”. In *Fiatalokori párbeszéd*, fordította Gáspár Ladocsi, 199–264. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: *Fiatalokori párbeszéd*. Szerkesztette Vanyó, László. Ókeresztény írók XI. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1986.
- Augustinus, Aurelius: *Vallomások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982.
- Balogh, József: *Szent Ágoston vallomásai*. Köt. II. 2 kötet. Budapest: Parthenon, 1944.
- Caldera, Rafael Tomás: *A szeretet természetéről*. Budapest: Kairosz, 2011.
- Emery, Gilles O.P.: *A Szentháromság, Teológiai bevezetés a katolikus szentháromságtanba*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2015.
- Finácz, Ernő: *A középkori nevelés története: vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Második. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer: egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Fordította Bonyhai, Gábor. 4. Budapest: Gondolat, 1984.
- Hadot, Pierre: *A lélek iskolája lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Budapest: Kairosz, 2010.
- Harmless, William: *Augustine and the Catechumenate*. Collegeville, Minn: Liturgical Press, 1995.
- Heidl, György: *Érintés: Szó és kép a korai keresztény misztikában*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2011.
- Heidl, György: *Lelki alakformálás: Szent Ágoston beavató beszédei*. Pécs – Budapest: Keresztény Örökség Kutatóintézet – Kairosz Kiadó, 2015.
- Heidl, György: *Szent Ágoston megtérése*. Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz, 2001.
- Hildebrand, Dietrich von: *Átalakulásunk Krisztusban*. Budapest: Szent István Társulat, 1991.

- Karfiková, Lenka: „Die Sprache nach Augustins Dialog: De quantitate animae”. In *Augustinus als Pädagoge und als Sprachtheoretiker: Beiträge der Würzburger Augustinus-Studientage 16 (2018) und 17 (2019)*, 159–175. Würzburg: Julius-Maximilians-Universität, 2020.
- Kecskés, Pál: *A bölcsélet története főbb vonásaiban*. Második, Átdolgozott. Budapest: Szent István Társulat, 1943.
- Percel, István: „Kora keresztény lélekelméletek az evangéliumoktól a bizánci misztika fénykoráig”. In *Lélekenciklopédia*, szerkesztette Attila Simon-Székely és Rita Kopeczky, I.: 23–58. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem; L’Harmattan, 2005.
- Platón: „Theaitétosz”. In *Platón összes művei*, fordította Csilla Kárpáty, II: 895–1070. Bibliotheca Classica. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- Platón: „Timaios”. In *Platón összes művei*, fordította Dénes Kövendi, III: 307–409. Bibliotheca Classica. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- Scheler, Max: „Ordo amoris”. In *Szeretet és gyűlölet, undor és gőg: érzelmfilozófia a realista fenomenológiában: Kolnai Aurél és Max Scheler írásai*, 144–173. Budapest: ELTE BTK, 2014.
- Szent Ágoston: *A hit és a hitvallás: három előadás*. Fordította Heidl, György. Kolozsvár: Koinónia, 1999.
- Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2012.
- Szent Ágoston: *Szent Ágoston misztikája I*. Fordította Heidl, György és V. Horváth, Károly. Budapest: Paulus Hangarus és Kairosz Kiadó, 2004.
- Szent II. János Pál pápa: „Fides et Ratio”, 1998. szeptember 14. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091998_fides-et-ratio.html.
- Walter, Brugger: *Filozófiai Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat, 2005.

